

Пересувний робсельтеатр у Зінов'ївську було організовано в середині травня 1926 року при окупації. До складу театру входило 28 акторів. Репертуар театру на 1926 рік був такий: „Наталка Полтавка”, „Запорожець за Дунаєм”, „Маруся Богуславка”, „Мірандолина”, „Ревізор”, „Овеча криниця”. Театр розвивав роботу зі збору матеріалів про новий побут села та вивчення мистецьких впадобань глядача. Пересувався робсельтеатр по селах всіма видами транспорту: підводами, човнами, залізницею, а часом і пішки. За 5 місяців своєї роботи робсельтеатр пробув лише один місяць у м. Зінов'ївську, а решту – їздив периферією. За травень-червень актори об'їздили п'ять районів Зінов'ївщини. „З 17 травня по 12 жовтня 1926 року робсельтеатр поставив 100 вистав, із них у м. Зінов'ївську 13. Загального прибутку ці вистави дали 8188 карбованців 45 копійок. Безплатні глядачі становлять в Зінов'ївському окрузі 30 %, в м. Зінов'ївську – 20 %. Всього за 100 вистав пропущено 30.556 глядачів; з них на круг 16 % безплатних: біднішого селянства, батрацтва та шахтарів. Найбільше глядачам подобались „Гайдамаки”, які переглянуло 6720 глядачів (платних). Праця в інших округах викликала зацікавлення організацій та широкого глядача і безкінечні бажання й вимоги трудового населення про організацію пересувних робсельтеатрів в усіх округах” [16, 28].

Отже, тоталітарна система, підкоривши мистецтво сцени засобами політичного тиску, відкинула головне – його власне естетичне призначення, перетворивши театр у знаряддя реалізації своїх політичних цілей. Підпорядкувавши театральну справу, як галузь культури, радянська влада обмежила свободу творчості у театральному мистецтві. Останнє мало функціонувати лише в тих межах, які відповідали ідеологічним засадам Комуністичної партії. Новим мистецьким явищем у період радянської влади став радянський самодіяльний театр, який виконував функції театралізованої агітації та пропаганди. Цей театр був повністю підпорядкований ідеологічним потребам влади, в ньому політика завжди домінувала над мистецтвом.

1. Николишин С. *Культурна політика більшовиків і український культурний процес: Публіцистичні рефлексії.* – Б. м., 1947.
2. Шевчук Г.М. *Культурне будівництво в Україні в 1921–1925 роках.* – К.: ВУАН, 1963.
3. Золотоверхий І.Д. *Історія радянської культури.* – К., 1966.
4. Афанасьєв В.В. *Нариси історії культурно-освітньої роботи на Україні (1917–1941 рр.).* – Харків, 1968.
5. Рулін П.І. *На шляхах революційного театру.* – К., 1972.
6. Васильєва І.Р. *З історії робітничо-селянського руху на Україні (творча практика Одеського робсельтеатру ім. В.М. Блакитного в 1924–1926 рр.) // Культурно-освітня робота.* – 1984. – № 9.
7. Кокошко Ф. *Розвиток культурно-освітньої діяльності в українському селі в 20-ті рр. (на матеріалах Півдня України).* – Миколаїв, 1998.
8. Дутчак Г.О. *Державна політика в Україні у галузі театального мистецтва (1917–2000 рр.): Дис.... канд. іст. наук.* – К., 2004.
9. Кукса Н.Г. *Культурно-освітній розвиток українського селянства в період українізації: Дис.... канд. іст. наук.* – Черкаси, 2005.
10. *Культурне будівництво в Українській РСР: У 2-х т.*

- Т.1. – 1917 – червень 1941. – К., 1959.
11. Істомін В. *В захист Робсельтеатрів // Сільський театр.* – 1927. – № 9.
12. Предславич Л. *Пересувний робсельтеатр в Одесі // Сільський театр.* – 1926. – № 2.
13. Каневський І. *Пересувний робітничо-селянський театр Харківщини // Сільський театр.* – 1927. – № 11.
14. Орленко. *Прилуцький робсельтеатр // Сільський театр.* – 1927. – № 11.
15. Іванченко. *Робсельтеатр Шенетівщини // Сільський театр.* – 1929. – № 2.
16. Предславич Л. *Пересувний робсельтеатр імені Ів. Франка в Зінов'ївську // Сільський театр.* – 1926. – № 9.

Н.І. Земзюліна

ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬБУДУ З ФОРМУВАННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН (1921–1929 рр.)

Однією з характерних рис життя суспільства України на сучасному етапі є підвищений інтерес до історичного минулого. Довготривалий період бездержавності, нищення всього національного призвели до того, що багато поколінь українського народу було відчужено від своєї історії та культури, сприймало її як неповноцінну, провінційну. Культурно-освітня робота є важливою складовою в структурі суспільної самоорганізації. Нині, враховуючи історичний досвід 1920-х рр., необхідно створити належні умови для культурно-освітньої діяльності, що сприятиме інтелектуальному та духовному зростанню нації, активним процесам соціалізації всіх членів суспільства, формуванню національної еліти.

Історіографія з обраної теми надзвичайно багата та різноманітна. Певні аспекти культурно-освітньої діяльності громадських організацій на селі були досліджені радянськими істориками, але на жаль, в основному з ідеологічно вигідних позицій. Улюбленим штампом радянської історіографії була теза про неухильне підвищення політичної активності громадськості, виявом чого вважалася зростаюча, з року в рік, активність виборців, збільшення представництва жінок. У 20-ті роки ХХ ст. висвітлення окремих сюжетів цієї теми в основному займалися партійні та державні діячі, публіцисти, працівники органів народної освіти, які аналізували культурно-освітній розвиток українського селянства в добу українізації [1]. Середина 30-х – поч. 50-х рр. ХХ ст. – період, коли за умов культу особи Сталіна фактично припиняється об'єктивне вивчення культурно-освітнього розвитку українського селянства, з'являються поодинокі дослідження, здебільшого заангажованого змісту [2]. Під впливом широкомасштабної десталінізації суспільства окреслилися певні зрушення у вивченні культурно-освітнього рівня селянства періоду непу. Автори роблять спроби відійти від стереотипів, аналізують розвиток народної освіти, українізацію книговидавництва та ін. [3]. Зміна суспільно-політичних орієнтирів, започаткована перебудовою, позначилася і на розвитку історіографії обраної теми дослідження. Історики, оперуючи відкритими архівними матеріалами, раніше невідомою

мемуарною літературою, відходять від уставлених радянською історичною наукою методологічних принципів, стереотипів [4]. Отже, в наш час існує необхідність і можливість об'єктивного аналізу й нового погляду на цю проблему. Необхідно дослідити систему адміністративно-партійного контролю за суспільним життям, показати процес ідеологізації та політизації культурного життя в умовах становлення тоталітарної системи. Розбудовуючи громадянське суспільство, ми маємо чітко уявляти межу між громадянським та державним. Мета статті – вивчити принципи і механізми створення та діяльності сільбудів, їх ідеологічну і культурно-освітню роль у період непу на селі. Об'єкт дослідження – українське селянство періоду непу, предмет – діяльність сільбуду із формування комуністичної свідомості українських селян.

У травні 1923 р. постановою РНК УСРР вся мережа сільбудів республіки, що перебувала у відомстві Наркомзему, була передана Народному комісаріату освіти. Майже одночасно Всеукраїнський ЦВК прийняв постанову „Політична освіта й виховання дорослих”, у якій визначив систему політичної освіти. Згідно з постановою, всі організації робітничо-селянської громадськості, культурно-освітні установи були зобов'язані свою роботу координувати з Головополітосвітою. Документом визначалася і структура всієї мережі установ політосвіти. Народні будинки і Просвіти перетворювалися в клуби і сільбуду. При окружних і районних сільбуддах створювалися бібліотеки. При багатьох із них почали працювати прокатні, зерноочисні пункти, майстерні, курси тощо. Окружні й районні сільбуду стали організаційними і методичними центрами політосвітньої роботи на селі [5, 118].

Оскільки клуби і сільбуду в основному орієнтувалися на молодь, то вони й мали забезпечувати як її виховання в комуністичному дусі, так і контроль за її дозвіллям. Організаційним центром політико-освітньої роботи для міста став клуб, а для села – селянський будинок. До їх складу входили ряд політико-освітніх закладів: бібліотеки, екскурсійні та виставочні пункти, музеї, курси, школи ліквідації неписьменності, театри.

За характером і змістом роботи клуби поділялися на 4 категорії: а) клуби-осередки при невеликих виробничих підприємствах, військових частинах, значних радянських установах та ін.; у селах відповідно – хати-читальні; б) місцеві клуби – при великих підприємствах і військових частинах; в) районні клуби – у промислових центрах, загальні для всіх клубів-осередків і місцевих клубів даного району; у селах відповідно – волосні будинки; г) центральні клуби – по одному на повітове або губерньське місто й округ [6, 59].

У зв'язку з новою економічною політикою Всеукраїнське управління сільбудами розіслало затверджений Наркомземом і Наркомпросом циркуляр від 30.07.1921 р. № 2765 Губземвідділам, Губнаробразам і Губуправлінням селянськими будинками про переведення їх на самозабезпечення. Тому їм надавалося право брати плату за використання приміщень (утримувати чайні, їдальні тощо); використовувати приписані до сільбудів радгоспні майстерні, різні сільськогосподарські пункти;

використовувати політпросвітні заклади для самозабезпечення, беручи плату за вистави, концерти, незабуваючи при цьому головну мету сільбудів – служити селянству і сільськогосподарському пролетаріату. Окрім цього, селянським будинкам надавалися земельні ділянки для ведення господарства (виращування польових, городніх культур), цим саме залучалося жіноцтво, яке брало активну участь у громадському житті села. Організаційно-інструкторський апарат управління сільбудами залишався на утриманні держави, але Всеукраїнське управління селянськими будинками зробило розпорядження за № 4882 про скорочення штатів службовців на 60 % [7, 117].

З метою централізації керівництва культурно-освітніми установами, у РНК був внесений затверджений Наркомпросом і Наркомземом проект декрету, а 7.12.1925 р. Раднарком УСРР прийняв постанову про переорганізацію Народних Будинків у селянські будинки з метою створення єдиного центру політпросвітроботи в селах та про організацію Наркомземом при реорганізованих Народних Будинках закладів економічного характеру з метою створення єдиного центру, який би регулював сільське господарство і вів його „шляхом колективізації”.

Таким чином, різноманітність типів політустанов села (хати-читальні, народні будинки, просвіти, лікнепи), що спостерігалася в перші роки непу, у 1925–1926 роках зникла і політосвітні установи перейшли на однотипову струнку мережу сільбудів. Система сільбудів починає займати провідне місце в цілій системі органів радянської влади, відігравши роль великого культурного чинника та сприяючи комуністичному вихованню мас. Незважаючи на те, що початок суцільної колективізації зумовив появу нових типів культурно-освітніх установ – колбудів – будинків колективіста, саме вони організовували і проводили консультаційну довідкову роботу з питань колективізації. Сільбуду продовжують відігравати надзвичайно велику роль в ідеологічному вихованні мас. Їх кількість швидко зростає: з 42 у 1921р. до 4000 у 1928 р.

Сільбуд вважався широкою масовою самодіяльною громадською організацією, що відігравала роль організатора мас і повинна була скеровувати їх „під проводом партії по шляху комуністичного виховання”. Основною метою Товариства „Сільбуд” було піднесення загальної грамотності та загального культурного рівня сільського населення [8, 1]. Однак частина сільбудів перетворювалася фактично в комсомольські клуби, відокремивши молодь від дорослого населення. В основному активісти „Сільбуду” були „відірваними” від селянських мас. Велике зростання кошторисної сітки політосвітустанов у ряді випадків призводило до утворення мертвих одиниць, перетворення сільбудів у суто державні організації, відсутності широкого членства, планової роботи, що проводилася б населенням самодіяльно.

У середині 20-х рр. ХХ ст. на селі спостерігалася значні соціальні зрушення, пов'язані з його радянською. Тому сільбуду, ретельно враховуючи обставини села, повинні були сприяти розвитку колективних форм господарства. Для здійснення цих завдань сільбуду повинні були: а) цілковито перевести всю роботу на плановість; б) збільшити членство за

рахунок дорослого селянства та жінок; в) будувати свою роботу на принципах самодіяльності, маючи на увазі, що політосвітня робота є, по суті, самодіяльною роботою певного суспільства; г) залучати широке кола населення в різні галузі роботи сільбуду взагалі й зокрема в роботу гуртків, скеровуючи останніх, з одного боку, до глибокого вивчення своєї галузі знань, з другого – до пропагування цих знань власним прикладом; д) відмовитися від господарчого „обростання”, а особливо від комерційної діяльності; е) будувати всю роботу на основі розвитку громадської ініціативи [9, 3]. Після постанови ВУЦВК 1925 року сільбуд стає центром політосвітньої роботи на селі.

З 1927 року вносяться деякі зміни до мережі культурно-освітніх установ села. Було скасовано райсільбуду та запроваджено районну інспектуру. Культурно-освітні установи розподілялися на три категорії: 1) червоної куток; 2) хата-читальня, у роботі якої було взято напрямком на реорганізацію її в сільбуд; 3) опорні сільбуду, до складу яких повинні були увійти сільбуду райцентру.

Оскільки сільбуд вважався широкою громадською організацією села, він повинен був мати міцний зв'язок з усіма сільськими організаціями: погоджувати свій план з планами різних громадських організацій; скликати періодичні наради сільбудів з представниками різних громадських організацій з питань чергової практичної роботи, а також притягувати до роботи культкомісії профспілок та кооперації.

Отже, хоча сільбуду в умовах непу й були переведені на самозабезпечення, однак культурно-освітня діяльність, яка в ті часи не відмежовувалася від політико-освітньої роботи, повністю контролювалася урядом, партією. Сільбуду, перебуваючи під ідейним впливом Комуністичної партії, повинні були виховувати селянські маси в дусі комуністичних ідей. Провідне місце в культурно-освітній діяльності сільбудів посідала пропаганда марксизму-ленінізму. Вони повинні були протиставити дрібнобуржуазній суспільній свідомості радянську „Наші досягнення в галузі роботи серед селянської молоді дуже низькопробні. Нам не вдається проникнути в потаємні надра українського села... Марксистсько-ленінські ідеї – явище чужерідне для відсталого сільської маси...” – визнавав у 1921 р. один із керівників держави [10, 37]. У цій діяльності запозичався досвід Просвіт, що були громадськими культурно-освітніми організаціями. Перед сільбудами ставилося завдання – з політосвітньої установи перетворитися на громадсько-культурну організацію з добровільним індивідуальним членством.

Була упорядкована структура бібліотек. В окружних містах бібліотеки переводилися на положення окружних, що були методичними центрами бібліотечної роботи в межах округу. Бібліотеки в районних центрах переводилися на положення районних при сільбуду. У масштабах району вони стають організаційними і методичними центрами бібліотечної роботи. Особливо активно до цього залучалося жіноцтво.

Спираючись на господарське пожвавлення, викликане новою економічною політикою, партійні організації припинили стихійне скорочення мережі установ політосвіти, добилися деякого поліпшення їх

матеріальної бази. У країні зростали асигнування на народну освіту і політосвітню роботу з державного та місцевого бюджетів, а також з бюджетів профспілок і кооперації. В Україні в 1926–1927 рр. для цього з державного і місцевого бюджетів було виділено 166 мільйонів карбованців [11, 63].

За умов непу, особливо в перші роки, на політичну та суспільну арену вийшов цілий ряд громадських організацій різних напрямів та спрямувань, що займалися культурно-освітньою діяльністю. Наймасовішими з них були профспілки „Просвіта”. Помітно пожвавилася діяльність небільшовицьких молодіжних організацій [12, 4]. Усі ці громадські організації у своїй практичній діяльності значну увагу приділяли культурно-освітньому аспекту як дієвому й ефективному засобу впливу на широкий загал.

Саме у сфері громадського життя влада активно намагалася об'єднати і зорганізувати суспільну активність у потрібному та вигідному їй руслі. У першу чергу це стосувалося спорту і надзвичайно популярного в той час захоплення авіацією, радіо та кіно. Так виникли товариства допомоги ліквідації неписьменності, сприяння повітряному флоту, радіо, кіно, культурного єднання із селом, спілки безвірників та інші організації. За кількісним складом і масштабами охоплення населення вони стали масовими. Ці організації посідали особливе місце в системі громадських установ, наділялися високим правовим статусом, користувалися підтримкою з боку держави. Не забувала влада наглядати й за інтелігенцією, почали діяти творчі, наукові організації. Активізація невідконтрольних більшовикам громадських організацій не могла залишатися поза увагою влади [13, 125]. Відчувши реальну небезпеку поступитися позиціями в боротьбі за вплив на маси, більшовики почали всіляко фінансово та організаційно допомагати „своїм” і боротися, часто жорстко, з їх конкурентами.

Таким чином, після втілення постанови ВУЦВК в Україні у 1925 році утвердилася і закріпилася чітка структура і типи культурно-освітніх установ. На селі центром культурно-освітньої роботи став сільбуд. Там, де його не було, це завдання виконувала хата-читальня. Щодо народних будинків, то вони, згідно з постановою РНК УРСР від 12 грудня 1921 року „Про народні будинки,” були реорганізовані в сільбуду. У містах центрами культурно-освітньої роботи були клуби [14, 37]. Цим досягалася економія матеріальних ресурсів і концентрація політичного керівництва з боку партії та радянських органів. Безумовно, ми не відкидаємо великого просвітницького впливу цих структур, особливо на жіноцтво. Селянки отримали можливість активно долучитися до культурних надбань цивілізації. З темних сільських клунь вони ступили у світ науки, культури, мистецтва, але, на жаль, все це подавалось їм з присмаком марксистсько-ленінської ідеології. Жінка розумілася як дешевий, трудовий ресурс у будівництві комуністичного суспільства.

1. Квірінг Е. Крутий поворот чи розгортання попередньої роботи // Червоний шлях. – 1923. – № 4-5; Косіор С. Українізація і завдання КП(б)У // Більшовик України. – 1929. – № 1; Авдієнко М.І. Народна освіта на Україні. – Харків, 1927.
2. Затонський В.П. Рішуче піднесення грамоти в школі. – Харків: Радянська школа, 1936; Слуцький О.Б.

- Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 рр.). – К., 1957.
3. Алексеева Н.Л. *Культура нового села*. – Львів: Каменяр, 1974; Даниленко В.М. *Рабочий класс и культурная революция на Украине*. – К.: Наукова думка, 1986.
 4. Бондарчук П.М. *Національно-культурна політика більшовиків на Україні на початку 20-х років*. – К., 1998; Ващенко І.В. *Політика українізації 20-х початку 30-х рр. в Україні: проблеми історіографії*. – Харків, 2001.
 5. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України)*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 631.
 6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 747.
 7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 632.
 8. *Статут Товариства „Сельбуд”*. – К.: Вид. Київського Окресельбуду, 1926.
 9. *Висновки щодо політико-освітньої роботи на селі. 3 матеріалів куцшових семінарів Харківської округи 1925–1926 рр.* – Харків, 1927.
 10. *Доповідь народного комісара освіти т. Затонського на IV-й сесії ВУЦВК 3.11.23 р. про ліквідацію неписьменності // Порадник ліквідатора не- та малописьменності.* / Під ред. Ц.М. Підгірненської та А.С. Ліберман. – Харків, 1924.
 11. *Афанасьев В.В., Ветров В.О., Канавенко С.А. Нариси історії культурно-освітньої роботи на Україні (1917–1941 рр.)*. – Харків, 1968.
 12. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 11.
 13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 437.
 14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 15.

О.П. Тригуб

СЕЛЯНСТВО ТА РОЗКОЛ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ 1920-х рр.

Значний інтерес сучасних дослідників викликають процеси та зміни, що відбувалися у перші десятиліття становлення радянської влади, т.зв. „міжвоєнний період”. Історики, філософи, етнографи все частіше звертаються не лише до розгляду фактологічного матеріалу, з'ясування причинно-наслідкових зв'язків, політичної ситуації і т.д., а й намагаються проникнути в глиб тих складних процесів, що відбувалися в соціумі Радянської України. Одним із таких питань є зміна ментальності українського селянина, звичаїв, уявлень, вірувань, які зазнали значних трансформацій протягом 20–30-х років ХХ ст. під впливом формування всеохоплюючої тоталітарної системи, що не сприймала ніяких ідей, крім ідеї побудови соціалізму.

Певний інтерес стали викликати зміни рівня релігійності українського села того часу, ставлення селян до складних процесів у середовищі православної церкви, зокрема розколу Російської православної церкви (РПЦ), що мав широкий розмах упродовж 1922–30-х років. На жаль, цьому питанню у наукових публікаціях не приділяється належної уваги ні новітніми дослідниками-аграрниками [1; 27; 29 та інші], ні істориками-релігієзнавцями [25; 30 та інші]. Винятком є хіба що новітнє дослідження відомого українського дослідника історії православ'я 1920–30-х рр. Олександра Ігнатуші [26], але у цій роботі автор майже не торкнувся питання ставлення селянства до розколу РПЦ, зробивши акценти на рівні релігійності, вікових, соціальних та майнових характеристик віруючого українського селянства [26, 373–408].

Автор запропонованої статті ставить за мету дослідити ставлення селянства УСРР до розколу РПЦ у 20-х рр. ХХ ст. Об'єкт вивчення – релігійна ситуація в УСРР, предмет – розкол РПЦ і ставлення до нього селян.

За переписом 1926 року, чисельність сільського населення в Україні, що становило основну масу віруючих, – 23,6 млн осіб. За віковим цензом сільське населення розподілялося на дітей до 13 років (8,6 млн чол. – 36,4 %), підлітків від 14 до 17 років (2,5 млн чол. – 10,6 %), працездатних 18–60 років (11,3 млн чол. – 47,9 %), серед яких переважали жінки – 53 %, і селян віком понад 60 років (1,2 млн чол. – 5,1 %). Культурний рівень українського селянства був украй низьким: 1926 року неписьменною залишалася половина населення старшого від 7 років (33,2 % чоловіків, 66,6 % жінок) [28; 242–243]. Саме ця частина селянства становила основну масу віруючих, що відстоювала свої релігійні переконання.

Звернемося до характеристики процесів, що відбувалися у православній церкві на початку 1920-х років, які призвели до виникнення розколу РПЦ у 1922 р. та його поглиблення і поширення у подальшому.

Влітку 1922 р. до української церкви (Українського екзархату РПЦ) потрапляють реформаційні вітри у вигляді так званого „обновленського” руху, що на той момент був представлений групою „Жива Церква” („Ж.Ц.”). У той час, коли у Москві та Петрограді у середовищі РПЦ вирували революційні події: арешт та усунення Патріарха Тихона, захоплення церковної влади групою „Ж.Ц.”, розкол духовенства та віруючих українське духовенство зайняло вичікувальну позицію: або уважно спостерігаючи за подіями у Москві, або ж, узагалі, не будучи в курсі вищезазначених подій. Події літа 1922 року в середовищі РПЦ якої-небудь реакції з боку віруючого селянства не викликали. Як правило, вирішення цього питання продовжувало залишатися у компетенції духовенства, яке, перебуваючи на сільських парафіях, було малообізнаним у тих процесах, що відбувалися в столиці та губернських містах. Наприклад, у Миколаївській губернії восени 1922 року провели анкетування духовенства, одним із питань якого було таке: „Ставлення до останніх подій в житті православної церкви і взагалі релігійних культів (тихоновство, обновленство, „Жива церква”, „Вільна церква”, автокефалія, українізація)”. Досить яскравою і типовою для сільського духовенства була відповідь священника Свято-Миколаївського храму с. Касперо-Миколаєвки Антона Пігульського, який відповів, що „про існування рухів, поіменованих у цьому пункті, довідуєшся лише із анкети (і це через півроку після подій у Москві та Харкові. – О.Т.). Життя в глухому селищі, відсутність газет, періодичної преси, відсутність зв'язку з культурними й освіченими пунктами позбавляють можливості знати чим живе Росія, які в ній течії й рухи, як у релігійному, так і в інших відношеннях. Ідуть чутки про новий рух під назвою „Жива Церква”, але в чому полягає він, точно мені невідомо, хоча уривчасті відомості кажуть на користь цього руху. Більш докладне знайомство з рухом „Жива Церква” прилічить імовірно й мене до цього угруповання, тим більше, що мені відомо про прихильне ставлення деяких авторитетних духовних осіб та ієрархів до цього руху” [8, 91–92].